

RASPRAVA

DISKURZIVNE TEORIJE

View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk

SENKA BOŽIĆ-VRBANČIĆ

Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru
Obala Kralja Petra Krešimira IV/2
23 000 Zadar, Hrvatska

UDK: 323.1:316.7](4)

Kategorija: Pregledni rad

Primljeno: 8. 7. 2008.

Prihvaćeno: 29. 10. 2008.

School of Philosophy, Anthropology
and Social Inquiry
The University of Melbourne (City Campus)
Old Arts Building, Melbourne 3010
Victoria, Australia
senkab@unimelb.edu.au
senka_bozic@yahoo.com.au

Članak propituje neke od pristupa teorije diskursa pitanjima identiteta i implikacije na analizu europskoga identiteta. Mnogo je literature o europskome identitetu i članak se ponajprije usredotočuje na radove koji pokrivaju teme "europske kulture" (pitanja jezika, multikulturalizma, baštine, pripadnosti, granica, identifikacije). U propitivanju pristupa europskom identitetu članak pokazuje vrijednost sinteze između diskurzivne teorije Ernesta Laclaua i Lacanove misli kako je razrađuje Slavoj Žižek.

Ključne riječi: europski identitet / diskurzivne teorije

Posljednjih su dvadeset godina pitanja identiteta, jezika, razlike, različitosti, miješanja kultura, višejezičnosti i multikulturalizma neki od pojmova o kojima se najviše diskutira. U Europi to je vidljivo u brojnim disciplinama kao što su političke znanosti, sociologija, antropologija, lingvistika, kulturna geografija, povijest te kulturalni i filmski studiji. Pod utjecajem "kulturalnog zaokreta" (*cultural turn*) mnogi od spomenutih studija vide identitet kao proces postajanja, a ne bivanja, pa je u skladu s time pravilnije govoriti o identifikacijama nego o identitetima.

"Biti Europljanin" smatra se jednom od brojnih usporednih identifikacija koje mogu postojati istodobno (regionalna, nacionalna i nadnacionalna identifikacija). Ipak, sve te identifikacije nisu jednake (jednakovrijedne) i nisu nastale slobodnim izborom, već uzajamnim utjecajem različitih diskursa (političkih, gospodarskih, religijskih, kultu-

ralnih...). Stoga je u projektima koji razmatraju europsko pitanje pitanje postalo ključno pitanje što znači govoriti o lokalnim, regionalnim, nacionalnim i nad-nacionalnim identitetima (kao i njihovu miješanju) u kontekstu suvremene Europe.

U ovome radu propitat ću kako se teorija diskursa primjenjuje u analizi pitanja identiteta u suvremenoj Europi i vrijednost sinteze između Laclauove diskurzivne teorije i Lacanove misli u analizi procesa identifikacije s kulturalnim simbolima europskog identiteta.

UVOD

Od sedamdesetih godina prošloga stoljeća ideja "europskog identiteta" postala je jednim od najvažnijih pitanja političara i birokrata Europske zajednice (Jamieson 2002; Shore 2000; Stavrakakis 2005; Torfing 2005; Wodak i Weiss 2004). Neki pišu o Europi kao o nadnacionalnoj zamišljenoj zajednici (Pieterse 1991; Wallace 1990; Shore 2000, 2004). Pitanje je kako je zamišljena ta nova Europa? Ideja stvaranja "europske javnosti" (europskog javnog prostora) (*European public space*) nije bila među glavnim zadacima europskih službenika do kasnih osamdesetih godina prošloga stoljeća. Deklaracija *Concerning European Identity* koja je prihvaćena 1973. godine, naglašava kao glavne karakteristike Europe vladavinu zakona, poštovanje ljudskih prava i zajedničko tržište. Prema Shoreu (2004) jasno je da je tijekom sedamdesetih godina prošloga stoljeća prevladavao tradicionalni, "neofunkcionalistički" pristup integraciji, pristup utemeljen na pretpostavkama da će integracijski proces (utemeljen na slobodnom tržištu i ljudskim pravima) ozakoniti mnoge male korake koji će uskladiti različite nacionalne politike. U svakom slučaju te akcije nisu uspjele oblikovati "europsku svijest". Osamdesetih se shvatilo da bi nedostatak osjećaja pripadnosti Europi mogao potkopati razvoj jedinstvenog europskog tržišta, pa je devedesetih ideja izgradnje "europske kulture" i "europske svijesti" (*European consciousness*) utkana među ostale, gospodarske i političke ciljeve Europske zajednice.

Nakon Mastriškog sporazuma o stvaranju europske kulture se govorilo u mnogim službenim dokumentima, deklaracijama, izvještajima i govorima političara. U isto su se vrijeme kao doprinos zajedničkoj europskoj kulturi slavile partikularne kulture svih europskih nacionalnih država (njihovi različiti jezici, povijest, tradicija). Tako najnovije metafore Europe reflektiraju kontroverzu predstavljanja europskog identiteta: s jedne strane postoji ideja JEDNE europske kulture koja odgovara ideji Europe kao jedinstvenog tržišta i ideji o državljanstvu Unije, dok se s druge strane naglašava kako Europska unija "nastoji očuvati" brojne kulture i jezike i podržavati multikulturalizam (glavne metafore Europske unije kao što su "jedinstvo i različitost", "kulturalni mozaik" ili "obitelj kultura" jasno upućuju na to) (Shore 2004). Kao što navode Wodak i Weiss, u novom diskursu Europske unije "postoji jedna "kultura" determinirana mnogim kulturama" (2004).

DISKURZIVNA TEORIJA

Diskurzivna teorija nastaje kasnih sedamdesetih. Od tada se pojavilo mnogo različitih teorijskih aspekata diskurzivne teorije unutar socijalne, kulturalne i političke teorije radi boljeg razumijevanja suvremenog svijeta. Prema Torfingu (2005) se mogu razlikovati barem tri različite tradicije ili generacije diskurzivne teorije. Prva je uska definicija diskursa u "lingvističkom smislu tekstualne jedinice koja je veća od rečenice, [koja] se fokusira na semantički aspekt izgovorenog i pisanog teksta". Sociolingvisti su proširili tu definiciju kako bi pokazali kako je "način na koji govorimo povezan s našim socijalnim identitetom" (Meinhof 2006). Ona se fokusira na istraživanje "veze između govornikova" socioekonomskog statusa i njegova rječnika, dok analiza sadržaja pojašnjava uporabu pojedinih riječi, vrsta riječi i kombinaciju riječi" (Torfing 2005). Diskurzivna psihologija analizira formalne i neformalne dijaloge te strategije govornika. Kričička se lingvistika fokusira na ideološke prikaze stvarnosti kombinacijom lingvističkog izraza i stila.

Druga generacija teoretičara diskursa, uglavnom pod utjecajem fenomenološko-hermeneutičkog pristupa i rada Michela Foucaulta, povezuje analizu diskursa s analizom odnosa moći (vidi analizu kritičkog diskursa i rad Normana Fairclougha 1989, 2003).

Treća generacija proširuje pojam diskursa na sve društvene fenomene. Za tu su generaciju subjekti konstruirani u diskursu i diskursom. Inspirirani radom mnogih poststrukturalista, kao što su između ostalih Roland Barthes, Michel Foucault, Gilles Deleuze, Jacques Lacan, Julia Kristeva i Jacques Derrida, pripadnici ove generacije potpisuju "široko shvaćanje diskursa kao sustava odnosa značenjskih praksi koji je nastao povijesnim i krajnje političkim intervencijama i stvara horizont zavisnosti za konstrukciju bilo kojeg značenjskog objekta" (Torfing 2005: 8).

Važno je napomenuti da nema jasnog reza između triju spomenutih tradicija u diskurzivnoj teoriji; one međusobno utječu jedne na druge i mnogi suvremenici u svojim radovima spajaju sve tri (vidi na primjer rad Ernesta Laclaua i njegovih suradnika na University of Essex i rad Stuarta Halla te teoretičare kulturalnih studija kao što su Avtar Brah, Paul Gilroy i Sara Ahmed) s drugim teorijskim pravcima (na primjer sociološka i antropološka teorija Pierrea Bourdieua i teorija strukturacije Anthony Giddensa) kako bi analizirali složenost suvremenoga svijeta. Ipak, razlike između tih teorijskih pristupa se ne mogu ignorirati i istraživači koji se koriste diskurzivnom teorijom moraju o njima konstantno razmišljati. Kao što su, pišući o suvremenu razvoju u "kritičkoj analizi diskursa" (CDA) napomenuli Wodak i Weiss: "ne postoji nešto kao jedinstveni, zajednički oblik teorije koji bi determinirao CDA; zapravo, postoji nekoliko pristupa... Pluralnost teorija i metodologija se može naglasiti kao specifična moć CDA koja je zaslužna za krajnje kreativnu dinamiku te paradigme. U svakom slučaju želimo naglasiti da istraživači moraju biti svjesni eklekticizma i opravdati ga u svakoj uporabi. Samo neprestana refleksija istraživačkog procesa omogućuje izbjegavanje epistemoloških kontradikcija" (2004).

DISKURZIVNA TEORIJA I IDENTITET/IDENTITETI

Kao što sam spomenula, diskurzivna teorija se razlikuje proširenjem svojih interesa pojmovima identiteta, hibridnosti i pripadanja. Brojni su autori u posljednje vrijeme komentirali različite uporabe pojma "identitet" (Brah 1996; Brubaker i Cooper 2000; Delanty i Rumford 2005; Hall i du Gay 1996; Jamieson 2002; Stavrakakis 2005). U eseju "Komu treba "identitet"?" ("Who Needs "Identity?"), Stuart Hall (1996) objašnjava da je riječ o kompleksnom pitanju, tvrdeći da "prirodna" definicija identiteta pretpostavlja da kad govorimo o identitetu shvaćamo da postoji stabilna jezgra sebstva koja ostaje statična, nepromijenjena tijekom vremena ili, drugim riječima, ako govorimo o kulturalnom identitetu ili grupi identiteta, čini se "prirodnim" da se prepoznaju zajednički korijeni, zajednička povijest i porijeklo ljudi koji pripadaju određenoj grupi. Nasuprot ovoj esencijalističkoj i prividno prirodnoj (naturalističkoj) definiciji, koja nastoji fiksirati, učvrstiti značenje etničkih, rasnih i nacionalnih koncepata, različite diskurzivne teorije naglašavaju da ideja "stabilne jezgre sebstva" ili homogeno poimanje identiteta zapravo prikriva pluralnost pozicija koje postoje iza svakog "identiteta". S pozicije diskurzivne teorije konstitucija identiteta uvijek pretpostavlja isključenje određenih mogućnosti, pa su tako identiteti uvijek oni koji obilježavaju razliku. Oni se pojavljuju u odnosu s Drugim, stoga su stalno destabilizirani onime što je isključeno iz njihove produkcije (Derrida 1981; Laclau 1990; Butler 1993; Hall 1996; Brah 2000). Njihova punina, cjelovitost je nedostižna, njihov totalitet je neostvariv.

"[Identiteti] su predmet radikalne historizacije i konstantno su u procesu promjene i transformacije... Iako se čini da prizivaju neko porijeklo iz povijesti... identiteti zapravo više iskorištavaju resurse povijesti, jezika i kulture u procesu postajanja nego bivanja" (Hall 1996: 4).

Drugim riječima, proces identifikacije mnogo je više od identiteta samog, on naglašava način kako pripovijedamo "tko smo" i "tko smo bili". Da bi razumjeli kako je suvremeni europski identitet konstruiran, mnogi istraživači su se fokusirali na analizu politike europske kulture i na "europski san u nastajanju" (Brah 1996; Jordan i Weldon 1995; Rifkin 2004; Shore 2000; Wodak i Weiss 2004) u odnosu na nacionalne i manjinske kulture (u vezi s time, vidi na primjer izvrstan rad Avtar Brah (1996), Anne-Marie Fortier (2000, 2005, 2007), Etienne Balibar (2004) (i nešto općenitije komentare autora Stevena Vertoveca i Sussane Wessendorf (2004) te Paula Gilroya (2004)). Važan detalj što su ga uočili ti autori je da koncept "kulture" kao "identiteta" označava povijesno promjenjivu sponu društvenih značenja. Mogli bismo reći da je "kultura" društveni konstrukt. Kao što Hall (2003) tvrdi, kultura je proces, skup praksi, ona je uključena u stvaranje i promjenu značenja koja nastaju među članovima nekog društva ili grupe. U skladu s takvim konceptom "kultura" nije područje odvojeno od gospodarskih, društvenih i političkih pitanja; naprotiv, "kultura" se konstruira društvenim, gospodarskim i političkim odnosima. Pitanje jezika, ideologije i svijesti su za nju temeljno važni. Tako spomenuti teoretičari uvode u raspravu o europskoj kulturi fokus političkog. Takav pristup, naravno, nije potpuno nov, ali čini se ipak da pitanja o europskoj kulturi poprimaju poseban značaj

danas, kad sve više političara tvrde da "Europa znači edukaciju i kulturu" i da je najveća europska vrijednost njezina kulturna različitost. Tako možemo reći da u suvremenim europskim diskursima "zamišljena zajednica Europljana" preuzima "kulturalne razlike" kao nešto što može koegzistirati mirno, bez kontradikcija. Različiti kulturni (ili nacionalni) stilovi obilježavaju raznolikost Europe dok se u isto vrijeme ističe da postoji nešto što naglašava sve te razlike kao isto – to je shvaćanje da se sve te razlike mogu asimilirati u tijelo nadnacije i da ne prijete europskomu "mi" nadnacionalnog bića. U tome se kontekstu kreiraju novi simboli europejskosti (istosti) kao što su europska putovnica, europska vozačka dozvola, europska himna, europska zastava, europski metrički sustav vaganja i mjerenja, europske statistike, europska nastava na sveučilištima, europska edukacijska inicijativa kao razmjena učenika i studenata, europska inicijativa za učenje stranih jezika i različite kulturalne inicijative kao što su "Active European Remembrance", "European City of Culture Project", *town-twinning*, "Euroimages", "European Film Awards", "Enlargement of minds", "Born in Europe", "Culture and Neighbourhoods", "Mosaic", "Captain Euro, a Europe's Super Hero" ... itd.

Prema Shoreu (2000, 2004) europska kultura je u diskursima ponekad koncipirana u pojmovima visoke kulture (kao skup velikih ideja zastupljenih u filozofiji, glazbi, slikarstvu, književnosti itd), ponekad kao popularna kultura (u aktivnostima slobodnog vremena i zabave – sporta, audiovizualne produkcije), ponekad kao način života (utjelovljenje zajedničke povijesti i tradicije – temeljene na zajedničkim vrijednostima), a ponekad kao civilizacija (europska civilizacija). Stalno je međusobno isprepletanje tih diskursa koji oblikuju POLITIKE KULTURE. Možemo postaviti brojna pitanja vezana uz tu politiku: "Koju ćemo kulturu smatrati vrijednom prikazivanja a koju bismo trebali skriti? Čiju povijest moramo zapamtiti a čiju zaboraviti? Koje ćemo slike društvenog života prikazivati a koje ćemo marginalizirati? Koji će se glasovi čuti a koje ćemo utišati? Tko predstavlja koga i na temelju čega?" (Jordan i Weedon 1995: 4).

Neki se kritičari slažu da Europska unija na svom putu stvaranja zajedničke kulture izgrađuje nadnacionalni identitet koristeći se praksama sličnim onima koje su pripomogle stvaranju nacionalnih država u devetnaestome stoljeću (Laffan 1996; Shore 1996, 2004). Inspirirani Andersonovim (1991) argumentom da su sve ideje o zajedništvu "zamišljene", tj. imaginarne i da su u Europi osamnaestoga stoljeća cvjetala dva oblika zamišljanja zajednice: u romanima i dnevnom tisku, pridonoseći izravno podizanju nacionalne svijesti, autori se slažu da europska kulturalna inicijativa (kao što je europska kinematografija ili europska televizija i edukacijski sustav) čine za Europsku uniju ono što su za nacionalnu državu odigrali romani i dnevni tisak. Naravno da u analizi ovih europskih kulturnih inicijativa možemo primijeniti Andersonovu teoriju o fenomenu identifikacije. Ali, kao što neki autori naglašavaju (Brah 1996, 2000; Laclau 1994; Stavrakakis 2005; Žižek 1989, 1996, 1999), Anderson nije prepoznao razloge za identifikaciju. Stvaranje "europske kulture" je važno za proces izgradnje kolektivnog identiteta, ali to ne "interpelira" automatski građane i građanke Europe u poziciju subjekta koju on/ona preferira; europski kulturalni simboli i njihove pozicije su objekti za interpretaciju. Zapravo, primjeri iz nekih zemalja Unije pokazuju raširen skepticizam

prema Europskoj uniji i njenoj kulturalnoj politici (pogledati npr. rezultate agencije za statistiku EU, Eurostat i Eurobarometer), tj. neuspješnost projekta stvaranja kolektivnog nadnacionalnog identiteta.

Važno je spomenuti da se neki autori ne slažu s tvrdnjom o neuspješnom stvaranju europskog kolektivnog identiteta zbog toga što Europa ne može stvoriti zajednički kulturni identitet. Prema Delantyju (2000: 115) europski *ethnos* se pojavljuje oko identiteta utemeljenog na isključivanju s jasnom referencom na ne-Europljane. Europi nedostaje temeljna komponenta nacionalnog identiteta (jezik, zajednička povijest, tisak ili mediji), ali nadnacionalni identitet se stvara oko konstitucionalnog patriotizma – identifikacije s demokratskim normama. Europski identitet je nova vrsta identiteta gdje tradicionalne nacionalne spone kao što su teritorij i kulturna tradicija nemaju jednaku ulogu kao u identificiranju s nacijom. Nadalje Delanty tvrdi da u suvremenoj Europi "unatoč očitom usponu nacionalizma i ksenofobije", koji su utemeljeni na nacionalnim kulturnim vrijednostima, možemo tvrditi da nacionalni identiteti sve više poprimaju postnacionalni oblik; kompatibilni su višestrukim identitetima i zahtijevaju identifikaciju samo s ograničenim brojem vrijednosti demosa.

To znači da europeizacija i globalizacija mijenjaju nacionalne kulture, one već uključuju različitost i taj postnacionalni nacionalizam je dominantna snaga "Europe u nastajanju" (Delanty i Rumford 2005: 105). Međutim, iz Delantijeva rada nije jasno kako se događa ta identifikacija s demokratskim i globaliziranim kulturnim vrijednostima. Je li ona jednaka za sve dijelove Europe? Što je s odnosima moći između zemalja članica? Što je s brojnim manjinama i imigrantima? Kako se oni sami pozicioniraju i kako ih drugi pozicioniraju u odnosu na tu postnacionalnu zajednicu okupljenu oko jasnog odnosa prema ne-Europljanima (unutarnji i vanjski; uključeni i isključeni?). Slažem se s tvrdnjom Delantija i Rumforda da europeizacija djelomično mijenja nacionalne identitete, hibridizira ih, ali kao što pozicija svih zajednica unutar Europe nije jednaka, tako i hibridizacija odražava odnose moći.¹

¹ Općenito gledano, većina se autora koji pišu o pitanjima identiteta i kulturne različitosti u Europi usredotočuje na razlike između brojnih nacionalnih država i nadnacionalne javne politike. Neki, koji istražuju poziciju i prava raznih etničkih grupa, fokusiraju se na analizu politike na nacionalnoj razini. Ali uzajamni utjecaji i vrlo česte kontradikcije među tim politikama uglavnom su neistražene. To može biti posljedica administrativne podjele u radu između birokracije na tzv. "europskoj razini" i one na "nacionalnoj razini". Dok je pitanje kulturnih razlika u Europi kao cjelini uglavnom fokusirano na razlike između nacionalnih država i njihovih regija i regulirano europskom nadnacionalnom politikom, pitanje kulturnih razlika u odnosu prema neeuropskim imigrantima regulira se na nacionalnoj razini. Diljem Europe su brojne odluke donesene o pitanjima imigranata i one znatno variraju ne samo među zemljama Europe već i unutar nacionalnih država, pa čak i među različitim regijama (Vertovec i Wessendorf 2004). Prema Vertovecu, takva politika općenito nije imala kumulativni efekt u promjeni javnog mnijenja većine građana neke zemlje pa je svaka nacionalna zajednica Europe ostala usmjerena na monokulturalne norme. Tako s jedne strane imamo ideju multikulturalizma na nadnacionalnoj razini – europsko "jedinstvo u različitosti" koje podržavanjem (regionalne i lokalne) različitosti nastoji definirati zajedničku europsku kulturu – dok je s druge strane ideja multikulturalizma povezana s pitanjima striktno neeuropskih imigranata na nacionalnoj razini. Ova druga ideja, prema nekim kritičarima, "pristupa na neki način korektivno konceptima koje zastupaju asimilacionisti" (Vertovec i Wessendorf 2004).

U svakom slučaju, kao što tvrdi Starvakakis (2005), u teoretiziranju o europeizaciji prije svega valja uzeti u obzir višestruku narav identiteta. Potrebno je analizirati što navodi ljude da se kolektivno identificiraju s određenim oblicima identiteta i kakve posljedice takva identifikacija povlači za sobom (Howarth 2000, 2005; Laclau 1994; Starvakakis 2005; Žižek 1996). Što je potisnuto u tim procesima kreiranja identiteta? Ukratko, pozornost se posvećuje pitanju subjektiviteta, kako subjekt odgovara na primjenu različitih diskursa. Takva su pitanja privukla pozornost mnogih istraživača. Prema onima pod utjecajem Foucaultova rada subjekt je nastao kao efekt kroz i unutar diskursa. Ali, kao što je naglasio Hall (1996: 13), Foucaultov "snažno neodoljiv i originalan" rad nudi teoriju diskurzivnih praksi i produktivnog karaktera normative regulacije, ali nije dovoljno analizirao aparaturu subjektiviteta s pozicije samog subjekta. U svojim kasnijim radovima Foucault (1988) je uveo koncept subjekta koji čezne i "tehnologije sebstva". Tehnologije sebstva dopuštaju pojedincima da sami ili uz tuđu pomoć izvedu određeni broj radnji na svom vlastitom tijelu i duši, mislima, ponašanju i načinu bivanja tako da se transformiraju kako bi postigle određeno stanje sreće, čistoće, mudrosti, savršenstva ili besmrtnosti" (1988: 18). Judith Butler (1999) razvija Foucaultovu ideju o stvaranju sebe u svojoj teoriji o performativnosti roda. Slično Butleričinoj analizi performativnosti roda, neki autori analiziraju performativnost etniciteta i nacionalnog identiteta (vidi na primjer Fortier 2000).

U svom radu o konstrukciji identiteta Ernesto Laclau (1990) odlučno tvrdi da se identifikacija može analizirati kao neuspjeh identiteta. Laclau tvrdi da je subjekt subjekt manjka, nemogućnosti, ali ta nemogućnost je "aktivna i produktivna", stvara žudnju za identitetom (Laclau i Zac 1994: 35). Uključivanje subjekta u društveni poredak, u simboličko, događa se aktom identifikacije kojim subjekt prepoznaje sebe (kao ovo ili ono). Subjekt traži ispunjenje svog identiteta u simboličkom, ali to ispunjenje koje subjekt traži je nemoguće jer je, kako tvrde Laclau i Mouffe (1985), simboličko samo po sebi nedostatak. Ono ne postoji kao objektivan sustav već upravo suprotno, ono postoji za subjekta tek na razini značenja. A značenje društvenog dano je različitim diskursima koji stvaraju imaginaran okvir kroz koji subjekt interpretira simbolički poredak. Drugim riječima, kako objašnjava Žižek, nedostatak društvenog uvijek je pokriven fantazijskom konstrukcijom kojom doživljavamo društveno kao čitavu objektivnu stvarnost. Ta cijelost realnosti izgleda nam prirodno, iako je utemeljena na ideološkoj fantaziji, fantaziji koja prekriva nedostatak u društvenome. Ukratko, nema realnosti bez njezine fantazmatске podrške (oslonca), fantazija strukturira samo realno, "ona je oslonac koji daje konzistentnost onomu što zovemo "realnost"" (Žižek 1989: 44). Štoviše, to je fantazija koja gradi okvir onemogućavajući subjektu da za nečime žudi; tek pomoću fantazije subjekt uči kako žudjeti. Tako fantazija u Žižekovoj interpretaciji ne služi jednostavno za ispunjenje subjektivih želja već nasuprot, "u sceni fantazije žudnja nije... "zadovoljena", već konstituirana" (1989: 118).

Prema Stavrakakis (2005) teorija diskursa, kako su je obradili Laclau i Mouffe te Lacanova psihoanaliza i Žižekova obrada, može biti moćno oruđe u analizi pitanja europskoga identiteta. Identifikaciju možemo prema tom pristupu razumjeti kao

operativnu na dvjema razinama: simboličkoj i realnoj. Na simboličkoj razini postoji identifikacija s različitim diskursima, ali na razini realnog imamo posla s nečime što ne može biti simbolizirano, ali što pokreće ljudsku žudnju, imamo posla s *jouissance* (užitkom). I to je upravo ono što Žižek (1993) tvrdi u svojoj analizi nacionalizma. Za Žižeka se nacija ne može svesti na takozvani set vrijednosti (različite diskurse o nacionalnoj baštini, jeziku, umjetnosti) koji funkcionira kao podrška nacionalnom identitetu, postoji "nešto više", nešto što je "prisutno" u tim vrijednostima, nešto što se "pojavljuje kroz njih", nešto što nacionalisti vide kao da je u njima, što definira njihovo biće, ali kad ih tražite da opišu prisutnost te *Stvari* Nacije, oni obično "nabroje nepovezane fragmente o tome kako [njihova] zajednica organizira svoje proslave, svoje svadbene rituale, ceremonije inicijacije, ukratko, sve detalje pomoću kojih postaje vidljiv jedinstven način kako zajednica *organizira svoj užitak*" (1993: 202, kurziv u originalu). Ali paradoksalno, čak i tada se nacija nacionalistima čini kao "njihova Stvar" (Lacano Realno), kao nešto dokučivo samo njima, kao nešto što drugi ne mogu shvatiti; pored toga vjeruju da postoji neka stalna prijetnja "drugih", oni vjeruju da "drugi" žele "ukrasti njihov užitak" (uništavajući njihov način života). Nacionalistima je "drugi" uvijek ili radoholičar koji im želi ukrasti posao ili lijenčina koja želi živjeti na njihov račun (1993: 203). Tako je za Žižeka nacija mjesto fantazije, ali u isto vrijeme ona i izvodi tu fantaziju. Žižek (1996: 24) naglašava da, s jedne strane, fantazija ima stabilizirajuću dimenziju, "san o državi bez uznemiravanja i izvan dohvata ljudske izopačenosti". S druge strane, destabilizirajuća dimenzija fantazije stvara slike koje "nas iritiraju". Drugim riječima, naličje harmonične zajednice uvijek stvara neke isključene (nepovezane) fragmente, neke stereotipe koji pokušavaju sakriti nedostatak u samoj "realnosti". Ako sad razmislimo o europskome identitetu i europskoj kulturalnoj politici, shvatit ćemo da nam takav pristup dopušta da pluralizam procesa europskoga identiteta uokvirimo ne samo u termine trenutne borbe europske administracije za stvaranjem održivog društvenog i kulturnog prostora za građane već i u održiv prostor doživljaja (afektivni prostor). Ovaj je pristup zbog svoje sposobnosti da obuhvati kompleksnost procesa identifikacije (diskurzivna strukturacija i *užitak*) veoma važan u svakom istraživanju europske kulture i identiteta. Omogućuje fokusiranje na ono što je potisnuto u europskoj priči o izgradnji nadnacionalne zajednice. Na primjer, kao što Balibar napominje u svojoj knjizi *We, the people of Europe?*, do sredine dvadesetoga stoljeća značenje pojma "Europljanin" povezivalo se sa skupinama kolonizatora u koloniziranim područjima. Imperijalna i kolonizatorska povijest nekih europskih zemalja potpuno je obrisana iz novih narativa o Europljanima.² Možemo reći da je upravo taj destabilizirajući pojam fantazije, fantazije o izgradnji nadnacije gdje diskurs o europejskosti ima drugo značenje, ono što je između ostalog potisnuto u današnjim diskursima o europskom identitetu.

² Interesantno je spomenuti da je u Bruxellesu, koji je izabran da bude centar EU, 1876. belgijski kralj Leopold II. organizirao konferenciju europskih vladara i odigrao ključnu ulogu u organiziranju europskog imperijalizma u Africi. Predstavio je plan po kojem bi se "civilizirao jedini dio zemaljske kugle u koji još kršćanstvo nije prodrlo, plan po kojem bi zračak svjetlosti prodro u tamu koja obavlja cjelokupnu afričku populaciju" (Pakenham prema Cobleyu 2001: 124).

U tome kontekstu možemo analizirati i jezičnu europsku politiku. Kao što je spomenuto na početku ovoga članka, na jednoj strani postoji ideja jedne europske kulture koja odgovara ideji Europe kao jedinstvenog tržišta i ideji građanstva Unije, dok se s druge strane naglašava nastojanje Europske unije da očuva mnoštvo kultura i jezika i da podržava multikulturalizam. Na službenoj razini postoji želja da se zaštiti europska jezična baština (više od četrdeset izvornih jezika), dok je, kao što mnogi autori tvrde, najviše upotrebljavan prvi strani jezik u Europi engleski, a zatim slijede francuski i njemački. Kako se različiti ljudi u Europi identificiraju s tim jezicima? Doživljavaju li ih kao jezike vodećih zemalja, kao strane jezike ili kao politički i gospodarski najvažnije jezike? Balibar vidi u pitanju jezika jedan od četiriju temeljnih europska problema (preostala tri su pravosuđe, društveni odnosi i granice).

Sve te teme požuruju nas da se odmaknemo od pitanja "Što je Europa?" i da umjesto toga analiziramo što je to što može artikulirati europski identitet u nastajanju i za koga. Inspirirana diskurzivnom teorijom (Laclau) i psihoanalizom (Žižek), smatram da je ono što u Europi smatramo kulturnom razlikom *per se* povezano s načinom na koji je funkcionirao povijesni proces uključivanja i isključivanja, s načinom na koji su izvođeni režimi moći da bi postavili različite grupe u međusobne odnose. To je pozicioniranje istodobno i unutarnje i vanjsko. Stoga nije iznenađujuće da ovom temom o Europi svjedočimo usponu nacionalizma i ksenofobije s jedne i potrebom za harmonizacijom nacionalnih razlika s druge strane ("jedinstvo u različitosti").

KOMENTARI

JASNA ČAPO ŽMEGAČ

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Polazeći od Hallova shvaćanja identiteta kao *procesa postajanja* a ne (stanja) bivanja, Senka Božić-Vrbančić predstavlja razne pozicije teoretičara i kritičara europskoga identiteta. Projekti izgradnje unijskoga³ identiteta dosad nisu rezultirali stvaranjem "europskog čovjeka" (*homme européen, Homo europaeus*⁴), o kojemu je prije tridesetak godina maštao Jean Monnet, opisavši ga kao "neukorijenjenog kozmopolita" i "transnacionalnog, postnacionalnog aktera koji će se izdići iznad lokalnih pripadnosti mjestu ili naciji" (Shore 1999: 64). Stoga su u Europskoj uniji i nadalje ključna pitanja odnosa usporednih identifikacija njezinih stanovnika – lokalnih, regionalnih, nacionalnih i nadnacionalnih.

S. Božić-Vrbančić vjeruje da bi sinteza određenih teorija (Laclau, Lacan, Žižek) mogla biti "moćno oruđe u analizi pitanja europskog identiteta" i u pronalaženju odgovora na pitanje što navodi Europljane da se kolektivno identificiraju s određenim diskursima o europskome identitetu. Premda analiza prednosti navedenih teorija ostaje nedovoljno razrađena, Božić-Vrbančić čini važan pomak smjenjujući pitanje određivanja sadržaja europskoga identiteta (usp. Čačić-Kumpes 2004) pitanjem "što je to što može artikulirati europski identitet u nastajanju i *za koga*" (istaknula J. Č. Ž.). Oslanjajući se na diskurzivne i psihoanalitičke teorije, autorica ostaje zatvorena u nacionalni obzor razmišljanja – koji je ujedno i kontekst stvaranja EU – premalo pozornost posvećujući nekim žarišnim točkama oblikovanja unijskoga identiteta: npr. europskom kulturnom fundamentalizmu i isključivanju milijuna ne-Europljana rezidentnih u EU iz njezina identitetskoga projekta.

Moj će se prilog ovoj raspravi kretati u smjeru kritike dominantne koncepcije europskoga državljanstva, nejednakog i selektivnog tretiranja kulturne različitosti u EU te poimanja kulture u europskim diskursima.

Institucije EU vezale su razvijanje europskoga identiteta i osjećaja pripadnosti uz državljanstvo (Delgado-Moreira 2001). Koncept europskoga državljanstva promoviran u Maastrichtu 1992., te utvrđen amsterdamskim sporazumom pet godina poslije, derivira europsko državljanstvo iz nacionalnog državljanstva država-članica (Martiniello 2000; Hansen i Weil 2001). Europska unija, dakle, nije napustila nacionalnu (i nacionalističku) logiku omeđivanja članstva u Uniji (Martiniello 2000; Delgado-Moreira 2001; Shore

³ Stricto sensu, valjalo bi govoriti o "unijskom" a ne o "europskom" identitetu, međutim uvriježio se ovaj drugi pridjev.

⁴ U rodno neosjetljivoj retorici otprije nekoliko desetljeća, Europejac je, naravno, bio muškoga roda.

2000: 74-5). Kako je to formulirao Delgado-Moreira (2001: 149), Europska unija radi na projektu svoga pretvaranja u politički konsenzus i u nacionalnu naraciju, čiji će rezultat biti nova "super nacionalna država" (Nairn, prema Shore 2000: 50).

Riječ je o novom europskom nacionalizmu koji povlači granice oko (zamišljene) kulturne i teritorijalne Europe. Zbog nacionalističke koncepcije iz unijina državljanstva se isključuju milijuni ljudi koji imaju status permanentnih rezidenata u nekoj od nacionalnih država, članica EU, a građansko-državljanska prava uživaju u "trećim" zemljama (npr. u Turskoj ili Hrvatskoj i sl.), a ne u državama-članicama Unije, u kojima žive možda i nekoliko desetljeća i u nekoliko generacija (usp. Cesarani i Fulbrook 1996; Delgado-Moreira 2001).⁵ Iz aspekta imigranata – permanentnih rezidenata neprijeporno je da Europska unija ne nudi post- ili nadnacionalnu koncepciju državljanstva koje bi uz pripadnike zemalja-članica mogli steći i rezidentni ne-državljeni (usp. Faist 2000; Čapo Žmegač 2005). To je dovelo do paradoksalne, doista do ironične situacije, u kojoj su upravo isključeni (politički i kulturno) rezidenti EU egzemplarni predstavnici *budućeg* postnacionalnog europskog društva, oslobođenog nacionalnog temelja i predrasuda, koje je priželjkivao Jean Monnet. Günther Grass je to primijetio u vezi s romskom populacijom: "Oni nas mogu naučiti kako su granice besmislene: ne mareći za granice, Romi i Sinti su kod kuće u cijeloj Europi. Oni su ono što mi tvrdimo da jesmo: rođeni Europljani" (prema Shore 2000: 83). Slično se može reći i za djecu hrvatskih ekonomskih imigranata u Njemačkoj, od kojih je jedno uskliknulo: "Kad bi bilo moguće, bila bi *keine Staatsbürgerin, Angehörige keiner Nation* [bez državljanstva, pripadnica nijedne nacije]" (Čapo Žmegač 2005).

Isključivanje rezidentnih migranata, ne-Europljana, iz europskoga državljanstva u skladu je s politikama multikulturalizma koje se prakticiraju u Uniji. Prihvatljivi izvori kulturne pluralnosti u Uniji su nacionalne i regionalne⁶ kulture zemalja-članica – obje teritorijalno omeđene – ali ne i transnacionalne, deteritorijalizirane kulture imigranata u statusu permanentnih rezidenata. Stoga europski identitetski projekt sustavno i dosljedno čini *nevidljivim* imigrantske transnacionalne kulture na tlu Europe. Drugim riječima, Europska unija prakticira dvije različite politike multikulturalizma (kao i dva migracijska režima): europski identitetski projekt potiče multikulturalizam kad je riječ o nacionalnim i regionalnim razlikama među zemljama-članicama (kao što se potiče i transnacionalna migracija između država-članica); istodobno ne prihvaća multikulturalizam koji je posljedica transeuropske mobilnosti i posljedica mu je nastanak tzv. novih manjina (Čičak-Chand 1998; kao što se i transnacionalna imigracija iz zemalja izvan Unije ograničava i strogo kontrolira).

U konstrukcijama europskoga identiteta kritično je mjesto i usvojeni koncept kulture te fiksiranje europske kulture u određenom selektiranom povijesnom naslijeđu.

⁵ Zbog kratkoće priloga ne mogu ulaziti u detaljnije obrazlaganje građansko-državljanskih sustava kojima su izložene različite generacije (i)migranata u pojedinim državama-članicama EU.

⁶ V. Delgado-Moreira 2001: 159ff za različite koncepcije Europe u raznim europskim institucijama: neke stavljaju naglasak na regionalni pluralizam, druge na pluralizam nacionalnih kultura.

Preuzimajući UNESCO-vu definiciju kulture kao distinktivnog obilježja društvene grupe (Shore 2000: 53), europskim kulturnim politikama odjekuje koncept kulturnoga areala, poznatog iz starije antropološke i etnološke prakse. On sadrži ideju distinktivne i omeđene regije (ibidem: 62), odnosno kulture kao "kompaktnog, ograđenog, lokaliziranog i povijesno ukorijenjenog skupa tradicija i vrednota koje se prenose generacijama" (Stolcke 1995). Pojedinačne se europske kulture prikazuju kao kamenčići u tom kulturnom mozaiku, nadsvođenom europskom kulturom koja svoje jedinstvo generira iz antike (Shore 1999 i 2000). Stoga se o Europskoj uniji govori kao o "jedinstvu u različitosti"⁷ ili kao o "mozaiku kultura". No, to poimanje kulture je neodrživo u uvjetima višestoljetnih kulturnih miješanja. Ta koncepcija ne prepoznaje da su kulture na koje se oslanjaju identiteti hibridni ili kreolizirani entiteti, sklopovi labilnih oblika i višestраних utjecaja, po definiciji heterogeni i u stalnoj mijeni (Shore 2000: 62). Usto, kako je rečeno, ona potiče ograničeni kulturni pluralizam ili selektivni multikulturalizam (netolerantan spram ne-europskih kultura), čija su "tamna strana" europski kulturni fundamentalizam, šovinizam, ksenofobija i rasizam (Stolcke 1995; Shore 2000).

Projekt izgradnje europskoga identiteta i propagiranja europskoga zajedništva stoga mora priznati i učiniti vidljivima u javnoj sferi transnacionalne i transkulturne dodire unutar i izvan Europe i kreolizirane kulturne pojave koje sudjeluju u oblikovanju suvremenih svakodnevnih europskih kulturnih svjetova. Kao nadnacionalno društvo, koje se želi predstaviti i kao postnacionalno, mora inzistirati na univerzalnoj primjeni (na sve svoje stanovnike) vrijednosti za koje se zalaže (ljudska prava, temeljne slobode, demokracija, mir, poštivanje drugoga, jednakost šansi itd. v. Čačić-Kumpes 1998: 74) kao i "uzvišenih prosvjetiteljskih ideala o kulturnom pluralizmu" (Shore 2000: 82-3). Usto, mora se zamisliti nad svojom nacionalnom koncepcijom europskoga državljanstva, naslijeđenom iz modernizacijskih ideologija 19. stoljeća, i razmotriti prednosti ideja multikulturnoga, transnacionalnoga i/li socijalnoga državljanstva (usp. Mesić 2006 i Delgado-Moreira 2001). Umjesto "noćne more" ili "sna" o europskom identitetu (Delgado-Moreira 2001) možda bi se moglo težiti stvaranju neselektivnoga multikulturnoga državljanstva, koje bi impliciralo odvajanje političko-socijalnih (sadržanih u državljanstvu) i kulturnih prava (sadržanih u nacionalnoj identifikaciji), uz oslanjanje na identifikaciju kao otvoren, nikad dovršen proces (Hall 1996; Bauman 2001).

⁷ Shore (2000: 54) upozorava da je metafora "jedinstva u različitosti" dvosmislena i ideološki opterećena formulacija, poznata iz bivših komunističkih režima. Stoga je prema istome autoru upitno plediraju li konstruktori nove Europe doista za pluralizam.

LIDIJA NIKOČEVIĆ

Etnografski muzej Istre, Pazin

Autorica razmatra vrlo relevantnu temu identiteta, odnosno, identifikacija unutar Europe. Pri tom već u samome početku nije sasvim jasno je li riječ o zemljama Europske zajednice ili o stanovnicima Europe općenito, ili pak Zapadne Europe – ako se složimo da je taj pojam još uvijek relevantan unutar antropološkog poimanja prostora. U tekstu se povremeno ipak naslućuje da je riječ o Europskoj zajednici, no preciznije određivanje čini mi se potrebnim.

Tema rada je zapravo uporaba teorije diskursa u analizi identiteta. U tome smislu je dan iscrpan pregled radova i autora koji su se time bavili. Ono što tekst ne sadrži empirički je materijal i tzv. "građa", ali, u izvjesnoj mjeri, i sam stav autorice teksta. Stoga nema mnogo mjesta za dijalog ili polemiku s autoricom. Ono što preostaje piscu komentara je skrenuti pozornost na još neke druge pristupe i aspekte identiteta promatranih u europskome kontekstu.

Autorica naznačuje na dva mjesta da se lokalnim kulturama u Europi daje osobita pozornost, a u isto se vrijeme naglašava potrebitost stvaranja europske kulture. I doista, to je fenomen koji izrazito upada u oči: s jedne se strane inzistira na ujedinjenosti politike i unificiranosti europskih propisa i pristupa – u prvome redu unutar političkih, ali s tim u vezi i kulturnih praksi (radi stvaranja nadnacionalnog identiteta) – dok se, s druge strane, naglašavaju vrijednosti pitoresknih elemenata tradicijskih kultura. Od ovih posljednjih se očekuje da budu specifični i da se razlikuju jedni od drugih da bi mozaik bio zanimljiviji ili, kao što je svojedobno rekao jedan katolički biskup na Mauriciusu: "Dajmo da boje budu čiste i izrazite da bi duga ostala lijepa". Slična je retorika nerijetko prisutna u mnogih djelatnika u kulturi pri samoj Europskoj zajednici. Ne treba naglašavati da tu i dalje "najbolje prolaze" oni kulturni izrazi kojima ne nalikuju neki srodni iz obližnje regije ili države. Nejasni identiteti i njihov kulturni instrumentarij tako (ponovno) bivaju marginalizirani jer previše nalikuju susjednima i premalo su kontrastni. Tamo gdje obrisi kultura nisu dovoljno jasni, razlike se ne samo naglašavaju nego i konstruiraju. Naglašavanje folklorne šarolikosti i "jedinstva u različitosti" (termin koji upotrebljava i sama autorica) s jedne strane, a inzistiranja na stvaranju nadnacionalnog identiteta, politička je ideja promovirana uvelike u Austro-Ugarskoj Monarhiji, tada i stoga jer su se pribojavali političkih artikulacija već osviještenih nacija unutar te države. Međutim i tada je to već bilo i naslijeđe romantizma o temi sličnosti i razlika, a takav je odnos u mutiranu obliku prihvatila u današnje vrijeme i UNESCO-va ideja kulture. Ona podržava kulture jasnih granica. Na takvo se shvaćanje kritički osvrnuo Thomas Hylland Eriksen, nazivajući ga "Archipelago vision of culture" (Eriksen 2001).

U tekstu se također postavlja pitanje "Što je s brojnim manjinama i imigrantima?". Pitanje je i više nego opravdano, ali prije toga valja postaviti pitanje: što je s identitetima koji su "ni - niti" ili "i - i"? Drugim riječima, s onim nejasnim graničnim identitetima koji bi se mogli opisati uzrečicom koju (još) govori stanovništvo na hrvatsko-slovenskoj

granici u Istri: *Niti Čići ni Brkini, mi smo jušto na kunfini*. Niz je identiteta vezanih uz specifične etnicitete kakve često nalazimo u graničnim područjima. Dok retorika nekih počiva na "ni – niti" (osobito ona koju su uobličili vanjski procjenitelji), drugi vole naglasiti da su "i jedno i drugo (i treće)", kao što je to često u Istri, misleći time na više različitih nacionalnih i etničkih identiteta. No, ne samo da države ne vole i ne poštuju osobito takve nejasne identitete, nego ni u okvirima Europske zajednice nije pronađeno mjesto ni instrumenti za takva vrednovanja. Stiče se dojam da ako određene fenomene vlastita država ne prepozna, ni Europa nema mehanizama da ih pozitivno valorizira. Upravo na tome ključu počiva i UNESCO-v pristup.

Niz za etnologe i antropologe relevantnih pitanja postavila je i Sharon Macdonald (1993). Nju zanima koliko duboko zadiru ti (europski) identiteti, do koje mjere lokalni identiteti isključuju one nadlokalne, kad postoji odanost ideji europske kulture, kako se europski osjećaj identiteta izražava u svakodnevnom životu, u kojoj je mjeri europski identitet zapravo zapadno-europski identitet, i još mnogo toga. Nove članice Europske zajednice još i više naglašavaju relevantnost tih pitanja. Zsigurno je smisleno pritom primijeniti različite teorije i paradigme, to više što je riječ o temi čija retorika ulazi u našu svakodnevnicu na svim razinama (medijske) komunikacije.

JADRANKA GRBIĆ

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Europska unija danas broji oko 500 milijuna stanovnika, ekonomskim rječnikom rečeno – 500 milijuna potrošača. Kad joj se u narednim godinama pridruže sve države koje su na "listi čekanja" (među njima i Hrvatska), zatim (usporednim) uklanjanjem gospodarskih i pravnih barijera u slobodnom protoku ljudi i kapitala, te razvojnom strategijom koja će (ili bi trebala) zaštititi neke osjetljive sektore prema konkurentima tipa Sjedinjenih Američkih Država ili npr. gospodarske sile u usponu – Kine, a zbog (samo ekonomsko-političkim stratezima potpuno razumljivo) nevjerojatno uspješno provedivih zakona makroekonomije ili npr. nižih troškova kompetitivne strategije, Europska će unija postati svjetska gospodarska velesila. Sve to implicira internacionalizaciju/globalizaciju gospodarstva, tehnologije, znanosti, kulture... i izaziva promjene u načinu života, pa i načinu poistovjećivanja sa svojim miljeom, koji se također stubokom mijenja. Tako se recimo promoviraju neke nove (?) univerzalne vrijednosti koje zahtijevaju nove mogućnosti interakcije među ljudima. Među njima su, primjerice, zaštita ljudskih prava, razvoj demokracije ili zaštita okoliša i životinjskoga svijeta, vrijednosti koje nemaju uporište u npr. vezanosti za "tlo, korijene i ognjište", tj. za osjećaj pripadanja poput nekad davnoga infranacionalnoga (Grbić 1994), a ne tako davno nacionalnoga lokalizma. Imalo bi to značiti da je razvoj tehnologije i komunikacija oslobodio čovjeka primordijalne vezanosti s "mjestom rođenja" te je njegov identitet, među ostalim, uvjetovan slobodnim izborom.

No, je li to baš tako? Hoćemo li se već možda sutra ostvariti kao pripadnici "sjedinenjenih naroda", tj. kao stanovnici *melting Europe* ili kao stanovnici regionalnoga etnokulturno strukturiranoga europskoga kontinenta ili kao renovirani nacionalni (g)lokalisti (ali nikako istovjetni s onim što smo bili)?

Naime, koliko se sada čini, Europska unija potiče (na deklarativnoj razini uz potporu legitimnih propisa, rezolucija, deklaracija, sporazuma i sl.) one eurointegracijske procese koji bi trebali uz gospodarsku integraciju afirmirati "jedinstvo različitosti" ili "jedinstvo u različitosti", što se u praksi pokazuje kao afirmacija izvjesnih (mnogostrukih) identiteta koji rekonstruiraju tradicijski pristup prostoru, što podrazumijeva zavičaj i domovinu, pa i vremenu, čime se podrazumijeva sveukupno povijesno i kulturno naslijeđe.

Ti integrativni procesi koji bi se možda mogli svesti pod zajednički naziv europske inačice globalizacije, dakle europeizacije, a koji povezuju različitosti, čini se, dosada su se počeli realizirati kao gospodarski, ali još uvijek ne i kao oblik društvene i kulturne homogenizacije. Prije je riječ o novom okviru i mogućnostima za društvenu diferencijaciju. U praksi bi to trebalo biti jedinstvo različitosti koje bi navodno poticalo inovaciju i kvalitetu u međusobnim odnosima.

Iako zvuči prihvatljivo, valja imati na umu da se ova vrsta ujedinjenja ne događa zbog "kvalitativnih promjena u demokratskoj svijesti i duhu" (Maurič 1994; Mander i Goldsmith 1996; Repič 2006), nego pod gospodarskim pritiskom. Stoga su razumljivi razni oblici otpora spram istoga. Naime, globalizacija našega doba nastavak je duge povijesne tradicije globalizacijskih procesa,⁸ koji uz globalizaciju ekonomije, tehnologije i znanosti mijenjaju modele europske i svjetske kulture i civilizacije. No, globalizacija našega doba dolazi nam s novom dimenzijom i značajkom: vezana je uz posljednji izdanak društveno-ekonomskoga razvoja, a to je neoliberalni kapitalizam i kao povijesni proces i politički projekt. Od niza teorija o globalizaciji⁹ za istraživače društvene i humanističke provenijencije posebno je zanimljiv transformacionalizam, koji naglašava da je globalizacija širok pojam i osim gospodarskih zahvaća apsolutno sve sfere života: političke, društvene i kulturne, čime preoblikuje svjetski poredak te nas uvodi u novu fazu transformacije svjetskoga društva (Fox 2001). Jedna od projekcija budućnosti toga transformiranoga društva bilo bi slabljenje uloge i moći, ili čak nestajanje nacionalnih država (Pfaff 2001), čime bi se potpuno preoblikovali oblici i temelji zajedništva. Dolazak 21. stoljeća popraćen je prognozama i vizijama o progresivnim promjenama sustava, koje prati zastarijevanje nacija i nacionalizama kojima će zbog snaga gospodarske i političke integracije mjesto ustupiti nepristrani internacionalizam (što je, uzgred budi rečeno, "već viđena" varijanta pogrešnih prognoza iz razdoblja poslije Drugoga svjetskog rata) (usp. Grbić 1994).

⁸ Neki autori smatraju da je prethodnik globalizacije trgovački kapitalizam 15. stoljeća, kad su Španjolci i Portugalci vladali morima.

⁹ Npr. hiperglobalistička, skeptička i dr. (usp. Fox 2001).

Međutim, jačanje etnicizma kao i regionalnih pokreta (čitaj: identiteta) u novostvorenim državama posljednjih dvaju desetljeća upućuju na drukčija razmišljanja. Sudeći prema iskustvima najnovijih smjerova eurointegracijskih procesa, čini se da je nacionalna država još uvijek efikasan medij za samo/upravljanje u zajednicama ljudi koje ujedinjuju zajednička povijest i kultura, dok renesansa regionalnih identiteta upućuje na moguće stvaranje otpora ne središtima moći nacionalnih država nego stvaranju *melting Europe*.

Da je tomu tako, zorno svjedoči globalna gospodarska kriza, u prvom redu dramatičan rasap svjetskoga bankarskog sustava i renacionalizacija banaka u listopadu 2008. godine. Ostvarenje je to dugo prognoziranje i najavljivane pesimistične i nepodnošljive lakoće (brzine) realizacije formule globalnoga gospodarskoga kraha iznjedrena iz redova antiglobalista (koji su i globalni i lokalni fenomen). Tako su ponovno na površinu isplivale nacionalne države.

Da je tomu tako, svjedoči rekonstrukcija i renesansa nacionalnih regionalnih identiteta, pri čemu iz dana u dan rastu programi i projekti koji jačaju osjećaj pripadnosti zavičaju i regiji te funkcioniraju kao promicatelji "novoga lokalizma"¹⁰ (Grbić 2008). Naime, kroza svu poznatu povijest najatraktivnija ponuda što ju je zajednica ponudila svojim članovima jest pripadanje i privrženost "svojoj" zajednici: kao opravdano iracionalni i racionalni, legitimni temelj zajedništva i identiteta.

Slijedom toga jedna od koordinata današnjega (europskog) identiteta je sasvim sigurno etnički sentiment. Njemu je naime imanentan nagon za integracijom (Jung) i organski instinkt (Fromm), moralna konvergencija, zašto ne i gospodarska integracija? Njemu je, nadalje imanentna svijest o zajedničkom porijeklu (npr. mjesto rođenja) te teritorijalni element (npr. mjesto trenutnoga življenja) u regionalnim, nacionalnim i transnacionalnim (migrantskim) sredinama (ovo potonje djeluje korelativno u procesu identifikacije).

Druga je pak koordinata kultura kao protuotrov od ovisnosti o globalizaciji i kao faktor razlikovanja... ne izvorna, nego "izvorna", dakle modificirana i transponirana u svako nastupajuće novo doba jer u "izvornosti" prepoznajemo dramu identiteta: biti isti, ali uvijek na drugi način (Banac 1992: 88).

No, premda u suvremenoj svakodnevnici ima indicija da se stvaraju "kulture bez sjećanja" (Čolić 2002) koje kao stimulans suvremenom čovjeku šalju poruku "uživaj i kupuj dalje" (Mander i Goldsmith 2003), isto tako ima indicija koje upućuju na zaključak da ti suvremeni identiteti (subnacionalni, regionalni, supstitutivni i sl.) nisu nikakvi hibridni surogati staromu ni novi pseudoidentiteti, nego autentični odraz stvarnosti ili *rekonstruirano i autentično novo*. U tom slučaju možemo (eventualno i relativno uspješno) odgovoriti na pitanje: zamišljamo li ili stvarno u svijetu uočavamo (i njima pripadamo)

¹⁰ Pod pojmom "novoga lokalizma" podrazumijevam rast intenziteta nacionalnih osjećaja, lišenoga strasti i /ili "smirujućega, staloznog i u sjeni" tj. bujanjem regionalizma. U Hrvatskoj su osobito eklatantni primjeri u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Istri, ali i drugdje, gdje se pokazalo da su nacionalni i regionalni identiteti posve kompatibilni i komplementarni (Grbić 2008).

mногоstruke svjetove (Appadurai 2004), etničke zajednice, pripadnike nacionalnih i inih naroda i manjina, izbjeglice, transnacionalne korporacije, nevladine udruge, nacionalne države, potrošače, društvene pokrete, medijske mogule, trgovačke organizacije, međunarodne pravnike, bankare, znanstvenike..., gdje su doista njihove granice, postoji li i kako snažno postoji etnički sentiment, te gdje se i uz pomoć kojih mehanizama taj sentiment generira i postaje konstitutivnim elementom suvremenih identiteta.

Budući da je u nabrojanim parametrima ugniježđena objektivnost i subjektivnost, ovaj komentar o identitetu u europskoj i u globalnoj realnosti istraživača motivira da sroči zaključak: i geneza, i granice i simboli, i zajednička sudbina (povijesna, politička i ekonomska), i na koncu konca, kako je još prije tri stotine godina ustvrdio, po mnogočemu središnji teoretičar hrvatskoga identiteta (Banac 1992) vitez senjski Pavao Ritter Vitezović *naši upečatljivi narodni običaji*, svjedoče da stabilnost procesa identifikacije kao i njegova krajnjeg rezultata – identiteta, unatoč globalnim društvenim, političkim i kulturnim promjenama, na – s globalne perspektive – lokalnoj razini dugo vremena može biti neupitna.

VEDRANA SPAJČ-VRKAŠ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb

Pristupiti europskom identitetu s pozicija s kojih se u društvenim znanostima pristupa "primordijalnim" identitetima, tražiti u njemu neko esencijalno načelo društvene integracije, kao što je duboko prožimajući i trajan osjećaj jedinstva i privrženosti osnažen jezikom, kulturom i običajima, a onda ga, kad se ne nađe, nijekati ili odbaciti kao predmet znanstvene analize zbog njegove "neuhvatljivosti", znači operirati analitičkim instrumentarijem koji u tom kontekstu ima ograničenu uporabnu vrijednost. Ako europski identitet ne nalazimo onako kako smo naučili tražiti "primordijalne" identitete, znači li to da ne postoji, ili da mu nismo "ušli u trag" zbog naše terminološke i metodološke krutosti, kao što je to već bilo s etničkim grupama i etničkim identitetima sedamdesetih godina prošloga stoljeća, kad su društvene znanosti znatno zaostale u objašnjenju društvenih pokreta vođenih nenacionalnim načelom samokategorizacije, unatoč tomu što su na raspolaganju imale pojam etničnosti/etniciteta? Uostalom, autori koje spominje i Božić-Vrbančić u svom radu, Jenkins (1996) te Brubaker i Cooper (2000) tvrde da je jaka verzija identiteta, koja pretpostavlja temeljan i trajan osjećaj sebstva, odavno zamijenjena slabom verzijom identiteta, koju određuje fluidnost, složenost i kontekstualnost. No možda razlog treba tražiti u znanstvenim ideologijama i nesprenosti društvenih teoretičara da pitanje društvene konstrukcije realnosti, a time i identiteta, povežu s dimenzijom političke odluke, pravne norme i, osobito, socijalizacije, kao formativnim čimbenicima pregovaranja o značenjima među društvenim akterima. Polazeći od teze da su diskursi o Europi refleksije o kontinuiranoj transformaciji modernosti, Delanty (2003) ističe da sadašnju situaciju nećemo moći razumjeti ako

Europu mislimo u kontekstu kulturno integrirane nacionalne države. Europskim ujedinjenjem, tvrdi Delanty, ne stvara se integrirana politička zajednica s jedinstvenom javnom sferom i građanstvom kojemu su zajedničke vrijednosti, načela i aspiracije, pa time i sam termin "integracija" dolazi u pitanje.

Na isti problem nailazimo kad europski identitet provjeravamo u njegovoj povijesnoj dimenziji. Iako se koristi poviješću, europski identitet nije toliko određen poviješću, ali ni sadašnjosti, kako navodi Božić-Vrbančić, koliko budućnosti. Za njegovo određivanje nije toliko bitno pitanje što smo bili i što smo sada, nego možemo li sutra biti "zajednica sudbine", ako ispunimo određene pretpostavke.¹¹ Europa je u prvome redu instrumentalističko-integracijski projekt nastao spregom politike i gospodarstva, pa je i europski identitet nužno progresivan ili identitet u nastajanju, kakvi su vjerojatno bili nacionalni identiteti prije nastanka nacija država i uvođenja snažnih instrumenata kulturne homogenizacije, poput obrazovanja. Povijest Europe je povijest ideje koja se nekoliko stoljeća sporadično pojavljuje u elitnim europskim krugovima, u kontekstu globalnog širenja prosvjećenosti i civilizacije, da bi se tek prije nekoliko desetljeća pojavila u "novom ruhu" nakon višestruko preformuliranih nacionalnih tradicija zapadnoeuropskih država (Garcia 1993), i to kao politički projekt u prvome redu motiviran sigurnosnim i gospodarskim interesima. Svojom deklaracijom iz 1950. Schuman, tada ministar vanjskih poslova Francuske, poziva dva povijesna neprijatelja – svoju zemlju i Njemačku na gospodarsku suradnju i solidarnost, vjerujući da bi se time otvorio put za izgradnju "mirne i prosperitetne" Europe. Uspostava prve Europske zajednice, nekoliko godina nakon Deklaracije, nije motivirana idejom o stvaranju europskoga društva. Načelo njezina konstituiranja nije samokategorizacija i lojalnost građana nego pravno reguliran *fair-play* interesnih aktera.

Iako se europska politika pitanjem građanstva bavi od samoga početka, ono postaje njezin prioritet tek početkom 1990-ih, kad postaje jasno da gospodarska integracija nije dovoljno jamstvo za "prosperitet Europe" pred izazovima globalne konkurentnosti, kulturne pluralizacije europskih društava i političke apatije mladih Europljana, i da je treba poduprijeti psihološkom integracijom, za što su temelji stvoreni Maastrichtskim sporazumom, u sklopu kojega se pravno uređuje pitanje europskog građanstva i instrumenata njegova promicanja. Zaokret prema građanima, tvrdi Garcia (1993), potaknut je i zapadnoeuropskom tradicijom shvaćanja nacije kao "kulturno definirane zajednice", s naglaskom na zakon, udruživanje i teritorijalnost (za razliku od Istočne Europe, u kojoj prevladava etnički koncept, s naglaskom na običaj i zajednicu podrijetla) i, osobito, francuskom postrevolucionarnom tradicijom, koja ne stavlja toliko naglasak na identitet zajednice (*natio* – narod), koliko na personalnu privrženosti (*civitas*

¹¹ U svom govoru pred Europskim parlamentom 1994. godine Vaclav Havel je izišao s idejom o izradi posebne povelje o europskome identitetu. Ideju je prihvatila Europska unija – Njemačka, koja 1995. donosi "Povelju o europskom identitetu", u kojoj je Europa određena kao: a) *zajednica sudbine*; b) *zajednica vrijednosti* (odnosi se na zajednička pravna načela slobode pojedinca i društvene odgovornosti); c) *zajednica života* (odnosi se na ista prava i dužnosti građana); d) *ekonomska i socijalna zajednica* i e) *zajednica odgovornosti* (tekst dokumenta dostupan je na internetskoj stranici: <http://www.cise.it/eurit/Eurplace/diba/citta/cartaci.html>).

– organizirano političko udruživanje). S obzirom na to da građanski status znači da osobe koje se razlikuju po dobi, spolu, vjerovanjima ili boji kože imaju ista temeljna prava, građanstvo postaje metoda socijalne inkluzije, ali i metoda legitimiranja države, što postaje važno i za Europsku uniju.

U skladu s tim, pitanje europskoga identiteta još uvijek je više političko-retoričko nego društveno-konstitutivno pitanje, pa je uputnije istraživati koja su polazišta različitih političkih diskursa o europskom/im identitetu/ima,¹² kako se i u odnosu na što ti diskursi konstituiraju, tko ih konstruira, kako se dokazuju, opravdavaju i prenose te u kojoj ih mjeri prihvaćaju glavni društveni akteri – građani zemalja članica Europske unije, jer o prihvaćenosti tih diskursa ovisi legitimitet europskih strukturalnih promjena (Mole 2007).

Time dolazimo do ključnoga pitanja o izboru područja strategijskog djelovanja. Političke ideje pretočene u politički projekt europskoga ujedinjenja, za čiji je uspjeh prijeko potrebna privrženost novokonstituiranih europskih građana ("Europa građana"), nužno ovisi o izboru odgovarajućeg područja djelovanja. Cris Shore (2000) kaže da je ostvarenje europske ideje ovisno o tome koliko će se ona uspjeti konstituirati kulturno, odnosno u kojoj mjeri će Europa imati svoj poseban kulturni legitimitet, neovisan o kulturnom legitimitetu država-nacija. No to ne znači da je Europa kulturni projekt. Ona i dalje ostaje politički projekt u sklopu kojega se strategijski odabire kultura kao najučinkovitiji instrument integracije, zbog čega se od početka 1990-ih i vode žučne rasprave, uključujući i onu o kršćanskim temeljima Europe (Weiler 2003; Menendez 2005), o tome koji kulturni simboli, vrijednosti i prakse vode do europskog mobilizirajućeg mita kojim bi se osigurala privrženost građana, a time i psihološka integracija Europe.

Drugo strategijsko područje europskog političkog projekta koje, osobito nakon donošenja Lisabonske strategije 2000. godine postaje političkim prioritetom, jest obrazovanje. Europske su zemlje još sredinom 1960-ih deklarativno prihvatile stav da razvoj demokratske Europe ovisi o uvođenju zajedničkih obrazovnih smjernica koje bi se temeljile na vrednotama u normativnim aktima Vijeća Europe, kao što su ljudska prava, jednakost i vladavina prava, no ostvarenju tog cilja stalno su pružale otpor, osobito nakon što su europske smjernice povezane s europskim identitetom. Razlog tomu bio je protekcionizam europskih država zbog ključne uloge koju obrazovanje ima u očuvanju nacionalne svijesti i društvene integracije. Zajedničke smjernice, iako načelno prihvaćene, opažane su kao prijetnja nacionalnom suverenitetu, zbog čega se sredinom 1980-ih izlaz našao u manje osjetljivom konceptu europske dimenzije, koja postaje glavnom okosnicom europskoga integracijskoga projekta u području obrazovanja (programi Comenius, Erasmus, Socrates, Euridyce, Leonardo da Vinci; Bolonjska

¹² Da su polazišta različitih diskursa o europskom identitetu važan dio analize tih diskursa, potvrđuje i Douglas Holmes (2000; v. još Delanty 2003), koji piše o razlici u pristupu Europi između socijal-demokratske ljevice i ekstremne desnice. Za prve je Europa instrumentalističko pitanje, a za druge pitanje integracije europske kulture i društva, osobito nakon priznanja kulturnog pluralizma koji, zbog relativizacije kulturnih praksi, predstavlja prijetnju integraciji.

deklaracija; Zelena knjiga o europskoj dimenziji u obrazovanju; Bijela knjiga o obrazovanju i stručnoj izobrazbi; Bijela knjiga Europske komisije: Novi poticaj za europsku mladež; europska dimenzija mladeži; europsko područje obrazovanja itd.). Europska dimenzija je shvaćena kao instrument promicanja znanja o europskim integracijama, institucijama i mehanizmima, kao okvir za promicanje razmjene učenika i nastavnika, ali i kao okvir za razvoj vještina i kompetencija koje europskim građanima trebaju za aktivno sudjelovanje u integracijskim procesima, što znači da je trebala uključiti i pitanje razvoja europskoga građanstva i europskoga identiteta putem obrazovanja. No njezinu provedbu i danas otežava nejasnoća koncepta. I dok neki autori (npr. Karlsen 2002) tvrde da nejasnoća ima važnu političku funkciju jer omogućuje različita tumačenja, što je važno za kulturno, povijesno i jezično raznoliku Europu, drugi upozoravaju (npr. Lewicka-Grisdale 2002) da su nejasnoće obrazovnih konceptata, osobito onih koji se odnose na jačanje građanstva usvajanjem zajedničkih vrijednosti i razvojem osjećaja pripadnosti Europi kao zajedničkom društvenom i kulturnom entitetu, samo politička metafora za marketizaciju obrazovanja, s čim bi se složili autori koji Europljane vide kao građane-potrošače (npr. Shore 2000).

Da je, unatoč "primordijalističkim" manjkavostima, ideja Europe postala "strukturna snaga" (Delanty 1995) koja već ostavlja zamjetan trag na samokategorizaciji građana, potvrđuje istraživanje Eurobarometra iz 1999. (*European Commission* 2000), u kojemu oko 60% građana zemalja članica EU izjavljuje da osjeća povezanost s europskim prostorom, a nezanemariv postotak potvrđuje da imaju dvostruki identitet (europski i nacionalni). Zemlje u kojima dvostruki identitet ima prevagu pred samo nacionalnim identitetom su Italija, Španjolska, Francuska, Belgija, Nizozemska, Austrija i Njemačka. Građani Velike Britanije, Grčke, Irske i svih skandinavskih zemalja u većem postotku izjavljuju da osjećaju samo nacionalni identitet. I konačno, značajan postotak ispitanika vjeruje u postojanje zajedničkog europskoga kulturnoga identiteta, među kojima prednjače Grci (49%), a slijede Portugalci (47%) te Danci i Francuzi (41%).

OSVRT NA KOMENTARE

SENKA BOŽIĆ-VRBANČIĆ

Prije svega bih željela naglasiti da me jako raduje ova mogućnost razmjene ideja u analizi fenomena "europskoga identiteta". Svrha moga rada bila je otvoriti diskusiju o korisnosti teorije diskursa u analizi europskoga identiteta.

Teorije diskursa, a posebno one koje se nastavljaju na rad Michela Foucaulta i Ernesta Laclaua, općenito naglašavaju procese, prakse koje oblikuju određena značenja, stvaraju "mrežu značenja" (*network of meaning*), artikulirajući pritom lingvističke i ne-lingvističke elemente te mreže. U tome kontekstu, politika Europske unije (*public policy*) se može promatrati kao element šireg diskurzivnog područja čiji je cilj, između ostalog, stvaranje europske kulture i europskoga identiteta. No to nikako ne znači da se proces stvaranja Europske unije može promatrati samo kao kulturni proces. Upravo suprotno, ono do čega dolazimo koristeći se teorijama diskursa je upravo inzistiranje na analizi koja pokazuje kako su određene sfere djelovanja koje se predstavljaju različitim (npr. društveno-kulturna, gospodarska i politička sfera) zapravo u konstantnom procesu artikulacije. Artikulacija ovdje znači praksu koja uvijek mijenja stvarnost, a rezultat su novi diskursi. U tome kontekstu se slažem s kolegicom Spajić-Vrkaš da je važno istraživati konstrukciju različitih diskursa o europskome identitetu (tko ih konstruira, kada, kako se dokazuju, prenose itd.). Isto tako je važno napomenuti da diskursi, iako se nastoje prikazati kao homogeni, zapravo nikad nisu homogene cjeline već su obilježeni čitavim nizom kontradikcija i različitosti. Ako je riječ o potpuno različitim diskursima, kao što npr. Spajić-Vrkaš navodi razlike u pristupu Europi između socijal-demokratske ljevice i ekstremne desnice, tu zapravo možemo govoriti o antagonističkom odnosu (Laclau 2007), odnosu koji nije ni opozicija ni kontradikcija jer se dvije strane razlikuju i po načinu na koji definiraju "razliku" u pristupu europskom pitanju, što ih zapravo razdvaja.

Na primjer, ako analiziramo diskurs "jedinstva u različitosti" (*unity in diversity*) koji od početka 1990-ih pa do danas Europska unija naročito promovira mjerama vezanim za područje kulture i edukacije, možemo uočiti konstantnu "igru" različitih značenja: od toga da se pokušavaju pronaći neke zajedničke ključne vrijednosti koje bi obilježavale europejstvo kao takvo (grčka etika, rimsko pravo, humanizam i renesansa, individualizam, prosvjetiteljski racionalizam, vladavina prava itd.) do toga da se prenaglašava posebnost svake nacionalne (i regionalne) kulture koje zajedno stvaraju "novu vrijednost" (*European added value*) koja bi trebala "obogatiti" svaku pojedinačnu kulturu. Ako se taj pokušaj stvaranja "dodatka" (*European added value*) analizira uz pomoć Laclaua (2007) koncepta "logike ekvivalencije i razlike", uputit će na praksu artikulacije gdje "razlika" ima tendenciju proširenja političkog i kulturnog prostora na način koji omogućava mnogostruka značenja i pozicije, dok "ekvivalencija", pronalazeći

nešto zajedničko u svakoj "različitoj" poziciji, kreira novo značenje. Može se reći da logikom ekvivalencije europski političari i administracija pokušavaju kreirati "europski gospodarski prostor" koji bi kao označitelj preuzeo univerzalnu ulogu i ekvivalencijskim lancem označitelja uključio, tj. kontaminirao koncepte (lebdeći označitelji) kao što su "europska kultura i identitet", "civilno društvo", "slobodno tržište" itd., koji se referiraju na ekvivalencijski lanac kao totalitet – gdje se Europska unija vidi kao mjesto mirne koegzistencije različitih nacionalnih kultura i gdje "tolerancija" i "otvorenost prema drugom" postaju glavne vrijednosti. Naravno, ono što je potisnuto u tome procesu su odnosi "moći", gdje termini "tolerancija" i "otvorenost" imaju sasvim drugo značenje. Kao što kolegica Čapo Žmegač navodi, ti odnosi moći nisu izraženi samo u unutarnjim odnosima između pojedinih članica Unije i u odnosima između različitih etničkih grupa unutar nacionalnih država, već posebno u odnosima prema milijunima ljudi koji imaju status permanentnih rezidenata (ne-europski imigranti). Sve to upućuje na činjenicu da proces "građenja Europe" konstantno ignorira povijesnu kontekstualizaciju, proces kolonizacije, postkolonizacije, hibridizacije itd. (Balibar 2007), odnosno, drugim riječima, izbjegava "traume prošlosti" ili, još gore, rekonfigurira povijest tako da "različitost" postaje vrijednost u djelokrugu popularne kulture i zabave koje proslavljaju "toleranciju i interkulturalnost". Ova imaginarna slika Europe (gdje svi toleriraju sve) je uvelike uokvirena vizijom "bolje budućnosti" (koja se ne referira na ono što je Europa bila ili što je ona danas, već što bi ona zapravo trebala ili željela biti). No ono što je važno istaknuti je da je upravo ta "okrenutost autoritetu budućnosti" štit koji prikriva različite diskurzivne prakse koje operiraju u sadašnjosti, prakse koje ne samo da odbacuju "traume prošlosti" već zapravo projiciraju zamišljenu budućnost na tu prošlost.

Ovdje je zanimljivo navesti nedavni primjer "proslave različitosti" u sklopu Europske godine interkulturalnosti u Mariboru, Slovenija. Od 04. do 14. 09. 2008. preko dvjesto glazbenika/ca iz raznih dijelova Europe i šire (npr. Australija) održalo je 21 koncert u sklopu festivala koji je djelomično financirao europski program "Culture 2007-2013", čiji je primarni cilj bio "demonstrirati kulturnu različitost pomoću jedinstvene umjetničke forme" (glazba) i "stimulirati interes za "druge" razvijanjem tolerancije i otvorenosti" (www.interculturaldialogue2008.eu). Glavni fokus festivala bio je integracija romske glazbe (koju su predstavljali glazbenici iz Rumunjske) s takozvanom "visokom kulturom", tj. klasičnom glazbom (Beethoven, Mozart... – predstavljeni orkestrom iz Austrije). Dok je festival postigao nevjerojatno zanimanje javnosti, većina anketa koje su istodobno provedene u Sloveniji pokazuje visok stupanj netolerancije prema Romima koji žive u naseljima bez građevinske dozvole. Sami umjetnici nisu pokazali zanimanje za ta romska naselja – naselja koja pripadaju nekim drugim naracijama, nekim drugim politikama gdje "tolerancija" i "otvorenost" imaju sasvim drugo značenje. Ako analiziramo te dvije na prvi pogled kontradiktorne politike kroz prizmu teorije diskursa (Foucault, Laclau...), vrlo brzo ćemo doći do zaključka da diskurs "jedinstva u različitosti" nije toliko različit od asimilacijske politike koja je bila iznimno jaka u zapadnoeuropskim zemljama nakon Drugoga svjetskog rata. Ono što obje politike karakterizira je činjenica da konstruiraju kategoriju "onih koje treba tolerirati" (neautohtone manjine, imigranti, bivši

kolonijalni subjekti, privremeni radnici/e...), naspram onih koji su "postavljeni u poziciju da toleriraju".¹³ Ono po čemu se europski nadnacionalni diskurs "jedinstva u različitosti" razlikuje od nacionalnih diskursa asimilacije je djelomično artikulirano promjenom u gospodarskoj sferi društva. Kreiranje društvene fantazije o nadnacionalnom europskom jedinstvu u različitosti potpuno korespondira s neoliberalnim kapitalizmom, gdje kapital nema glavno uporište u nacionalnim državama, već upravo suprotno, postaje transcendentalan konstantnim globalnim protokom (Hage 2003). Ta transcendentálnost se ogleda u tome kako se pojedine nacionalne države pokušavaju prikazati dovoljno atraktivnima za investiranje. To naravno podrazumijeva nov način funkcioniranja nacionalnih (i regionalnih) vlada. Post-fukoovski teoretičari kao npr. Nikolas Rose (2002, 2007) i Tony Bennett (2000, 2005, 2007) tvrde da novi način vladanja promovira jačanje individualizma, društva gdje je svaki građanin/ka odgovoran/a za svoj boljitak i u tome kontekstu su građani predstavljeni kao potrošači (potrošači zdravstvenih usluga, potrošači edukativnih usluga, potrošači kulture... itd.). Građani i građanke su konstantno "bombardirani" različitim ponudama (od supermarketa do liječničke ordinacije, izjavama raznoraznih "ekspertata"...) koje oblikuju različite prakse i koje bi trebale omogućiti oblikovanje njihovih "osobnosti" koje će se doživljavati kao slobodni subjekti. U tome kontekstu se nadnacionalni identitet predstavlja na sličan način, kao nov prostor upravljanja, gdje se određena iskustva mogu preoblikovati, lokaliteti organizirati na nov način koji zapravo omogućuje određenu vrstu kontrole koja se ne doživljava kao dominacija već upravo suprotno, kao izbor boljitka (najbolji primjer za stvaranje novih europskih prostora upravljanja su zajednice koje se stvaraju na temelju regionalnih udruživanja kao npr. "European Adria Community" ili "European Baltic Community" – obje financirane preko europskih INTERREG programa). Ovo modeliranje novog prostora rabi resurse prošlosti, producira nove percepcije prostora, pokušava u te percepcije investirati različite emocije, kreira nove mogućnosti i nove "opasnosti" – drugim riječima određenim praksama i procesima stvara "nov način viđenja", nov osjećaj pripadnosti¹⁴. Taj osjećaj pripadnosti nije nužno

¹³ Naravno, tu se javlja i kategorija "onih koji su viđeni kao osobe ili grupe koje se ne mogu asimilirati, ili se ne žele asimilirati", koja nužno služi da bi se opravdale razne diskriminacije u ime boljitka određene zajednice i pojačao osjećaj pripadnosti "dominantne grupe". U tome procesu dijalektika "uključivanja" i "isključivanja" određenih grupa je imanentna te stoga nije začuđujuće da s jedne strane romska glazba može biti doživljena kao nešto "pozitivno", nešto što "obogaćuje" kulturnu sferu života i daje osjećaj tolerancije i interkulturalnosti, a s druge strane da "romski način života" bude obilježen krajnje negativno, nešto što se treba "očistiti" ili "eliminirati". Objе reprezentacije služe kao sredstvo u konstruiranju identiteta dominantne grupe. (U analizi "osjećaja pripadnosti određenoj zajednici i dijalektici "uključivanja" i "isključivanja" određenih osoba ili grupa u tu zajednicu ogromno doprinos teorijama dikursa daje psihoanaliza (Žižek) skretanjem pozornosti na afektivnu stranu u konstruiranju svakog identiteta (moment užitka)).

¹⁴ Teško je reći da je projekt europeizacije doveo do slabljenja nacionalnih država, na što upozorava kolegica Grbić, no činjenica je da zbog promjena u oblicima vladanja koje nastaju u sklopu neoliberalizma dolazi do gubitka vjere u simbolički poredak (veliki Drugi). Hage (2003) tvrdi da je još donedavno svaka nacionalna država (Zapad) barem minimalno pokušavala distribuirati osjećaj nade u bolju budućnost, pokazujući brigu za najsiromašnije slojeve društva. No zbog cirkulacije kapitala, transcendentalnog kapitala, vlade Zapadnih zemalja (kao i ne-Zapadnih) su se pretvorile u menadžere nacionalnih prostora – da bi privukle kapital i postale "odlične" zemlje za ulaganje pokušavaju stvoriti "dobre radne uvjete", "dobru infrastrukturu", "dobre okolnosti" za kulturno različite eksperte i radnike koji su zaposleni u "globalnim" tvrtkama. Siromaštvo se ne doživljava

suprotan ili kontradiktoran lokalnom/regionalnom ili nacionalnom osjećaju pripadnosti i upravo stoga je pitanje europskog identiteta kao suprotnog ili sličnog nacionalnom identitetu, smatram, krivo pitanje. Ono na što bi teoretičari/ke društva svakako trebali/e skrenuti pozornost je empirijsko istraživanje različitih efekata procesa europezacije, tj. kako se procesi europezacije artikuliraju s nacionalnim i lokalnim problemima.

NAVEDENA LITERATURA

- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Appadurai, Arjun. 2004. "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy". U *The Anthropology of Globalization, a reader*. J. Xavier, R. Rosaldo, Malden, ur. Oxford, Victoria: Blackwell publishing, 46-64.
- Balibar, Etienne. 2004. *We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton: Princeton University Press.
- Balibar, Etienne. 2007. "European Citizenship and Cosmopolitanism in a Global Era". *Babel* 1/1.
- Banac Ivo. 1992. *Protiv straha*. Zagreb: Slon.
- Bauman, Zygmunt. 2001. "Identity in the globalising world". *Social Anthropology* 9/2: 121-129.

kao društveno-etički problem, već upravo suprotno, siromašni su sve češće prikazani kao kriminalci, "outsideri", "nesposobni za stvaranje svog osobnog boljitka". No, nestajanje socijalne države dovodi i do stvaranja jakog osjećaja anksioznosti (Salecl 2004) u sve više pripadnika takozvane "srednje klase", malih obrtnika koji se zbog rizičnosti ulaganja i osobne odgovornosti za uspjeh poslovanja osjećaju nesigurno, a izlaz pokušavaju pronaći u vjeri u svoju naciju, u vjeri u neke vrijednosti za koje misle da nestaju. Stoga ne čudi da trenutna globalna financijska kriza ponovno jača osjećaj pripadnosti naciji (kao i regijama). Bez obzira na nesigurnost koju kriza donosi, ponovno postoji "vanjski" uzrok te krize, nešto što nacionalne vlade diljem svijeta prikazuju kao da je izvan njihove moći, nešto od čega pokušavaju zaštititi svoje državljane ili, kao što bi Žižek rekao, svoj nacionalni užitak (svojstva koja se trenutno pripisuju globalnom financijskom sustavu su svojstva koja su se nekad pripisivala "židovskoj zavjeri" – pohlepa, pokvarenost, nemoralnost... S druge strane upotrebljavaju se termini koji upućuju na elementarnu prirodnu katastrofu kao npr. "financijski tsunami"). U isto vrijeme to "nešto" se pokušava zaštititi – to "nešto" nema uzrok koji bi se jednostavno mogao objasniti, kao nevidljivo čudovište koje strukturira simboličku realnost (tu se već opasno približavamo Žižekovoj tvrdnji da se današnji kapitalizam može promatrati kao Lacanovo realno, nešto što strukturira i određuje simboličku realnost, ali je samo neuhvatljivo, nešto što određuje reprezentaciju kao takvu, ali je samo nemoguće reprezentirati...).

Na nadnacionalnom nivou europski političari pokušavaju prikazati financijsku krizu kao nešto što dolazi izvana, nešto od čega se nastoji zaštititi zemlje članice Europske unije. U svom zadnjem izvještaju o mobilnosti radnika unutar "europskog prostora" (17. 11. 2008.), Europska komisija tvrdi da bez obzira na financijsku krizu europsko tržište rada funkcionira tako da se "samoregulira". Višak radne snage se u određenim zemljama "jednostavno rješava sam od sebe", radnici se vraćaju u svoje europske matične zemlje (kao što se npr. Poljaci i Rumunji povlače iz Velike Britanije) te stoga "nema razloga da određene članice Europske unije imaju svoje nacionalne zakone o imigraciji" kojima bi pokušale zaštititi tržište. Moto Europske unije "jedinstvo u različitosti" ovdje ponovno ima specifično značenje – može se čak reći da se radi o svojevrsnom rasizmu, rasizmu koji vuče korijene iz europske prošlosti s kojom se "nova Europa" ne želi suočiti (Etienne Balibar u svom radu govori o rasizmu u Europi koji zadire u imigracijsku politiku, politiku koju uveliko diktira gospodarsko tržište).

- Bennett, Tony. 2000. "Acting on the Social: Art, Culture, and Government". *American Behavioral Scientist* 43/9: 1412-1427.
- Bennett, Tony. 2005. "Civic Laboratories: Museums, Cultural Objecthood and the Governance of the Social". *Cultural Studies* 19/5: 521-547.
- Bennett, Tony. 2007. "The Work of Culture". *Cultural Sociology* 1/1: 31-47.
- Brah, Avtar. 1996. "Re-framing Europe: Gendered Racisms, Ethnicities and Nationalisms in Contemporary Western Europe". U *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*. A. Brah, ur. London: Routledge, 152-178.
- Brah, Avtar. 2000. "The Scent of Memory: Strangers, Our Own and Others". U *Hibridity and Its Discontents: Politics, Science, Culture*. A. Brah i A. Coombes, ur. London: Routledge, 272-291.
- Brubaker, Rogers i Frederick Cooper. 2000. "Beyond 'identity'". *Theory and Society* 29 /1: 1-47.
- Butler, Judith. 1993. *Bodies That Matter*. London: Routledge.
- Butler, Judith. 1999. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Cesarani, David i Mary Fulbrook. 1996. "Introduction". U *Citizenship, nationality and migration in Europe*. D. Cesarani i M. Fulbrook, ur. London i New York: Routledge, 1-14.
- Cobley, Paul. 2001. *Narrative*. London: Routledge.
- Commission of the European Communities. 2007. "Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on a European Agenda for Culture in a Globalised World".
- Čačić-Kumpes, Jadranka. 1998. "Etničke raznolikosti u Europi i politika kulturnog pluralizma". U *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*. R. Čičak-Chand i J. Kumpes, ur. Zagreb: IMIN, Jesenski i Turk, HSD, 71-83.
- Čačić-Kumpes, Jadranka. 2004. "Politike reguliranja kulturne i etničke različitosti: o pojmovima i njihovoj upotrebi". *Migracijske i etničke teme* 20/2-3: 143-159.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2005. "Transnationalisation and Identification among Youth of Croatian Origin in Germany". *Narodna umjetnost. Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research* 42/1: 9-24.
- Čičak-Chand, Ružica 1998. "Oblici etničnosti u Europi i osnovne značajke odnosa zemalja imigracije prema novim etničkim manjinama". U *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*. R. Čičak-Chand i J. Kumpes, ur. Zagreb: IMIN, Jesenski i Turk, HSD, 57-69.
- Čolić, Snježana. 2002. *Kultura i povijest*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Delanty, Gerard. 1995. *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*. New York: St. Martin's Press.
- Delanty, Gerard. 2000. *Citizenship in a Global Age: Society, Culture, Politics*. Buckingham: Open University Press.

- Delanty, Gerard. 2003. "Conceptions of Europe: A Review of Recent Trends". *European Journal of Social Theory* 6/4: 471–488.
- Delanty, Gerard i Chris Rumford. 2005. *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*. London: Routledge.
- Delgado-Moreira, Juan M. 2001. *Multicultural Citizenship in the European Union*. Aldershot-Burlington, USA: Ashgate.
- Derrida, Jacques. 1981. *Positions*. Chicago: Chicago University Press.
- Eriksen, Thomas Hylland. 2001. "Between universalism and relativism: a critique of the UNESCO concepts of culture". U *Culture and Rights: Anthropological Perspective*. J. Cowan, M. B. Dembour, R. Wilson, ur., Cambridge: Cambridge University Press, 127-148.
- European Commission. 2000. *How Europeans See Themselves: Looking through the Mirror with Public Opinion Surveys*. Brussels: European Commission.
- European Commission. 2000-2006. "INTERREG III, Connecting European Regions".
- Fairclough, Norman. 1989. *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, Norman. 2003. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge
- Faist, Thomas. 2000. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Oxford University Press.
- Fortier, Anne-Marie. 2000. *Migrant Belongings: Memory, Space, Identity*. Oxford: Berg.
- Fortier, Anne-Marie. 2005. "Pride Politics and Multiculturalist Citizenship". *Ethnic and Racial Studies* 28/3: 37-41.
- Fortier, Anne-Marie. 2007. "Too Close for Comfort: Loving Thy Neighbour and the Management of Multicultural Intimacies". *Environment and Planning D: Society and Space* 25: 104-119.
- Foucault, Michel. 1988. *Technologies of the Self*. L. Martin, H. Gutman, P. Hutton, ur. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Foucault, Michel. 1991. "Governmentality". U *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. G. Burchell, C. Gordon, P. Miller, ur. Harvester Wheatsheaf, 87-104.
- Fox, Jeremy. 2001. *Chomsky i globalizacija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Garcia, Soledad. 1993. "Europe's fragmented identities and the frontiers of citizenship". U *European Identity and the Search for Legitimacy*. S. Garcia, ur. London i New York: Pinter Publishers, 1-29
- Gilroy, Paul. 2004. *After Empire: Melancholia or Convivial Culture*. London: Routledge.
- Grbić, Jadranka. 1994. *Identitet, jezik, razvoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Grbić, Jadranka. 2008. "Brandiranje" tradicije, regionalni razvoj i suvremeni identitet. Zagreb (rukopis).

- Hage, Ghassan. 2003. *Against Paranoid Nationalism: Searching for Hope in a Shrinking Society*. Annandale: Pluto Press.
- Hall, Stuart. 1996. "Introduction: Who Needs "Identity"?" U *Questions of Cultural Identity*. S. Hall i P. du Gay, ur. London et al: Sage Publications, 1-17.
- Hall, Stuart. 2003. "Introduction". U *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. S. Hall, P. du Gay, ur. London: Sage, 1-13.
- Hansen, Randall i Patrick Weil. 2001. "Introduction: Citizenship, Immigration and Nationality: Towards a Convergence in Europe?". U *Towards a European Nationality: Citizenship, Immigration and Nationality Law in the EU*. R. Hansen i P. Weil, ur. Basingstoke-New York: Palgrave, 1-23.
- Holmes, Douglas R. 2000. *Integral Europe: Fast-capitalism, Multiculturalism, Neofascism*. Princeton: Princeton University Press.
- Howarth, David. 2000. *Discourse, Concepts in the Social Science*. Buckingham: Open University Press.
- Howarth, David. 2005. "Applying Discourse Theory: the Method of Articulation". U *Discourse Theory in European Politics: Identity, Policy and Governance*. D. Howarth, J. Torfing, ur. New York: Palgrave, 316-345.
- Hybridity and its Discontents: Politics, Science, Culture*, A. Brah, A. Coombes, ur. London: Routledge, 272-291.
- Jamieson, Lynn. 2002. "Theorizing Identity, Nationality and Citizenship: Implications for European Citizenship Identity". *Orientations of Young Men and Women to Citizenship and European Identity*. (projekt) http://www.sociology.ed.ac.uk/youth/docs/State_of_the_Art.pdf.
- Jenkins, Richard. 1996. *Social Identity*. London: Routledge.
- Jordan, Glenn i Chris Weldon. 1995. *Cultural Politics: Class, Gender, Race and the Postmodern World*. Oxford: Blackwell.
- Karlsen, Gustav E. 2002. "Educational policy and educational programmes in the European Union: A tool for political integration and economic competition". U *Education in Europe: Policies and Politics*. J. A. Ibanez-Martin, G. Jover, ur. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 23-49.
- Laclau, Ernesto. 1990. *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto. 2007. *On Populist Reason*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto i Chantal Mouffe. 1985. *Hegemony & Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Laclau, Ernesto i Lillian Zac. 1994. "Minding the Gap: The Subject of Politics". U *The Making of Political Identities*, E. Laclau, ur. London: Verso, 11-40.
- Laffan, Brigid. 1996. "The Politics of Identity and Political Order in Europe". *Journal of Common Market Studies* 34/1: 81-102.

- Lewicka-Grisdale, K. i McLaughlin, T.H. 2002. "Education for European identity and European citizenship". U *Education in Europe: Policies and Politics*. J.A. Ibanez-Martin, G. Jover, ur. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 53-81.
- Macdonald, Sharon. 1993. "Identity Complexes in Western Europe: Social Anthropological Perspectives". U *Inside European Identities*. S. Macdonald, ur. Oxford: Berg, 1-27.
- Mander Jerry, Edvard Goldsmith. 1996. *The Case Against the Global Economy and for a Turn Toward the Local*. San Francisco: Sierra Club Books.
- Martiniello, Marco. 2000. "Citizenship in the European Union". U *From Migrants to Citizens. Membership in a Changing World*. T. A. Aleinikoff i D. Klusmeyer, ur. Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 342-380.
- Maurič, Ervin. 1994. "Europski novi identitet". *Društvena istraživanja* 6: 695-701.
- Meinhof, Ulrike Hanna. 1996. "Dialect as Metaphor: The Use of Language in Edgar Reitz 'two Heimat films'". *British Studies in Applied Linguistics* 10: 168-178.
- Menendez, Agustín José. 2005. "A Christian or a Laïc Europe? Christian Values and European Identity". *Ratio Juris* 18/2: 179-205.
- Mesić, Milan 2006. *Multikulturalizam. Društveni i teorijski izazovi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mole, Richard C. M., ur. 2007. *Discursive Constructions of Identity in European Politics*. Palgrave: Macmillan.
- Pfaff, William. 2001. "Nacionalna država opstaje". *Novi list*, prilog "Plus", 15. siječnja
- Pieterse, Jan. 1991. "Fictions of Europe". *Race and Class* 32/3: 3-10.
- Repič, Jaka. 2006. *Po sledovih korenin*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Rifkin, Jeremy. 2004. *The European Dream: How Europe's Vision of the Future is Quietly Eclipsing the American Dream*. New York: Penguin.
- Rose, Nikolas. 2002. *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, Nikolas i Peter Miller. 2008. *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life*. Cambridge: Polity.
- Salecl, Renata. 2004. *On Anxiety*. London: Routledge.
- Shore, Christian. 2000. *Building Europe: The Cultural Politics of European Integration*. London: Routledge.
- Shore, Cris. 1993. "Inventing the 'People's Europe': Critical Perspectives on European Community Cultural Policy". *Man. Journal of the Royal Anthropological Institute* 28/4: 779-800.
- Shore, Cris. 1997. "Governing Europe: European Union Audio-visual Policy and the Politics of Identity". U *Anthropology of Policy: Critical Perspectives on Governance and Power*. C. Shore, S. Wright, ur. London: Routledge, 165-186.

- Shore, Cris. 1997b. "Metaphors of Europe: Integration and the Politics of Language". U *Anthropology and Cultural Studies*. S. Nugent, C. Shore, ur. London: Pluto Press, 126-159.
- Shore, Cris. 1999. "Inventing Homo Europaeus". *Ethnologia Europaea* 29/2: 53-66.
- Shore, Cris. 2004. "Whither European Citizenship? Eros and Civilization Revisited". *European Journal of Social Theory* 7/1: 27-44.
- Stavrakakis, Yannis. 2005. "Passions of Identification: Discourse, Enjoyment, and European Identity". U *Discourse Theory in European Politics: Identity Policy and Governance*. D. Howarth, J. Torfing, ur. London: Palgrave Macmillan, 68-92.
- Stavrakakis, Yannis. 2007. "Lack of Passion: European Identity Revisited". U *The Lacanian Left: Psychoanalysis, Theory, Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 211-227.
- Stolcke, Verena. 1995. "Talking Culture. New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe". *Current Anthropology* 16/1: 1-24.
- Torfing, Jacob. 2005. "Discourse Theory: Achievements, Arguments and Challenges". U *Discourse Theory in European Politics: Identity, Policy and Governance*, D. Howarth, J. Torfing, ur. London: Palgrave, 1-30.
- Vertovec, Steven i Robin Cohen. 2002. *Conceiving Cosmopolitanism: Theory, Context and Practice*. New York: Oxford University Press.
- Vertovec, Steven i Susanne Wessendorf. 2004. "Migration and Cultural, Religious and Linguistic Diversity in Europe". WP-05-18 http://www.imiscoe.org/publications/workingpapers/documents/migration_diversity.pdf (pristup 20. travnja 2007.)
- Wallace, William. 1990. *The Transformation of Western Europe*. London: Pinter.
- Weiler, Joseph. 2003. *Un"Europa cristiana*. Milano: Rizzoli.
- Wodak, Ruth i Gilbert Weiss. 2004. "Visions, Ideologies and Utopias in the Discursive Construction of European Identities: Organising, Representing and Legitimising Europe". U *Communicating Ideologies: Language, Discourse and Social Practice*. M. Pütz, T. van Dijk, ur. Frankfurt am Main: Peter Lang, 225-252.
- Žižek, Slavoj. 1989. *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj. 1993. "Enjoy Your Nation as Yourself". U *Tarrying with the Negative: Kant Hegel and the Critique of Ideology*. S. Žižek, ur. Durham: Duke University Press, 201-286.
- Žižek, Slavoj. 1996. "Re-visioning 'Lacanian' Social Criticism: The Law and Its Obscene Double". *Journal for the Psychoanalysis of Culture & Society* 1/1:15-27.
- Žižek, Slavoj. 1999. *Ticklish Subject: An Essay in Political Ontology*. London: Verso.

DISCOURSE THEORY AND EUROPEAN IDENTITY

Summary

This article by S. Božić-Vrbančić reviews some of the discourse theory approaches to the identity issues and their implications for analysis of European identity. There is a great wealth of literature on European identity and the article concentrates on those works that cover topics on "European culture" (issues on "language", "multiculturalism", "heritage", "belonging", "boundaries", "identification"). In reviewing these approaches, the author reasserts the value of synthesis between Ernesto Laclau's discourse theory and Lacan's thought as elaborated by Slavoj Žižek in the analysis of processes of identification in contemporary Europe.

The theme is discussed by Jasna Čapo Žmegač, Lidija Nikočević, Jadranka Grbić and Vedrana Spajić-Vrkaš.

Keywords: European identity / discourse theory